

ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԺԵՄԱՐԱՆԻ
ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ 130-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՊԵՏՐՈՍ Կ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Պարունական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆՈՒՄ

Գևորգյան Ճեմարանի փառքը կերպող դասախոսներից է եղել ակնանավոր պարամարան
Հակոբ Համազասպի Մանանդյանը (1873-1952):

Հ. Մանանդյանը սրացել է փայլուն կրթություն¹: Նա գերազանցությամբ ավարտել է Թիֆլիսի ռուսական I դասական գիմնազիան (1893): Բարձրագույն կրթությունը սրացել է Ենայի (Գերմանիա) համալսարանում՝ սովորել է փիլիսոփայության ֆակուլտետում (1893 – 1897 թթ.): Միաժամանակ հետևել է Լայպցիգի ու Սյորասբուրգի համալսարանների արևելագիտական ու լեզվաբանական դասընթացներին: 1897 թ. ամռանը պաշտպանում է «Beiträge zur Albanischen Geschichte» խորագիրը կրող արենախոսությունը, որի համար նրան շնորհվում է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան:

1898 թ. պարսից բանասիրությունից, լեզվից և պատմությունից էքստերն քննություններ է հանձնում Ս. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետում և ստանում հայ-պարս-

կական բանասիրության թեկնածուի առաջին կարգի դիպլոմ:

Հ. Մանանդյանի ուսումնառությունը Ենայի, Լայպցիգի, Սյորասբուրգի և Ս. Պետերբուրգի համալսարաններում հնարավոր եղավ իրականացնել Ա. Մանթաշյանի նշանակած թոշակով: Ինչպես բոլոր թոշակառուները, այնպես էլ Մանանդյանը հանձնառություն ունեին ուսումնական արտերկրյա հետո հետ վերադառնալ Հովկաս և իրենց նվիրել հայ դպրոցին ու մշակույթին: Իր մեծ բարերարին տված խոստմանը հավատարիմ՝ Մանանդյանը ընդունում է Գևորգյան Ճեմարանի տեսչության հրավերը և տեղափոխվում Էջմիածին:

¹ Հ. Մանանդյանի կենսագրության մանրամասները տրևա Լ. Հ. Բաբայան, Վ. Ա. Հակոբյան, Հակոբ Մանանդյան, Երևան, 1974: Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Հակոբ Մանանդյան, Երևան, 1981:

Ն. Մանանդյանը Էջմիածին է գալիս 1899 թ. վերջերին: Այդ մասին «Արարապ» ամսագրում փայտագրվում է հակիրճ հաղորդագրություն. «1899 թ. դեկտեմբերի վերջերին Մայր Աթոռ ժամանեց ճանապարհի լսարանական բաժնի հունարենի ուսուցիչ պր. Ն. Մանանդյանը, որն իր ուսումն ավարտել է արարատահմանում և կրկին բնություն է փոխել Ռուսաստանում: Պարոնը փոներից (Ճանդան - Պ.Ն.) հետո սկսել է արդեն իր դասերը»²: Բացի լսարանական բաժնի երեք դասարաններից, Մանանդյանը հին հունարեն է դասավանդում նաև դասարանական և հին փիլիսոփայության պարմություն՝ լսարանական բաժնիներում³: Ներագայում լսարանական բաժնում դասավանդել է նաև հին հունական գրականության պարմություն, արևմտաեվրոպական գրականության պարմություն, գերմաներեն⁴:

Ն. Մանանդյանը Գևորգյան ճեմարանում դասավանդեց ուղիղ հինգուկես փարի՝ 1900 թ. հունվարից մինչև 1905 թ. հունիս: Շնորհիվ իր մեղմ ու բարի բնավորության, լայն գիտական պարասպության՝ Մանանդյանը կարողացավ շատ արագ ձեռք բերել ճեմարանի դասախոսության սերն ու հարգանքը, առինքնել ուսանողությանը: Նրա ճեմարանական առաջին սաներից Ս. Վրացյանը ջերմորեն ու պարկառուքով է հիշում հունարենի և փիլիսոփայության պարմության իր ուսուցչին. «բարձրաճանաչ, բարեկազմ, համակրելի դեմքով, միշտ կոճկված ու լուրջ»: Թեև նա մարդամոտ չէր, բայց «հիմնապի ուսուցիչ էր»⁵:

Ն. Մանանդյանը ցանկացած առիթ բաց չէր թողնում սաների մեջ սեր ներարկելու հայրենի երկրի անցյալի պարմության նկարմամբ, դասփարակել նրանց որպես ճշմարիտ հայրենասեր քաղաքացիների՝ միշտ շեշտելով ճեմարանի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի ներկա իմացական կյանքում: Ս. Վրացյանը, որ մի փոնական ճաշկերտյթի առիթով ներկա է եղել Մանանդյանի հանդիպմանը սաների հետ, հիշում է նրա ճառը ուղղված ճեմարանականներին. «Մեր ազգը փոքր է, մեր ազգը ճնշված է, մեր ազգը թշվառ է: Ճանապարհականներ, դուք փոքր է պարտասարվեք ամբողջ ազգի ցավը: Ազգի հույսն էք դուք»: Այնուհետև Վրացյանն ավելացնում է. «Մեր արդից էր խոսում Մանանդյանը, որովհետև մենք էլ համարում էինք մեզ ազգի հույսը»⁶:

² «Արարապ» ամսագիր, 1900, № 1, էջ 22: Անշուշտ, սխալվում է Ա. Սիմոնյանը, երբ գրում է, թե Ն. Մանանդյանը և Ս. Տիգրանյանը 1895 թ. հոկտեմբերին միաժամանակ նկան ճեմարան ուսուցչակցության (փրն՝ Ա. Սիմոնյան, Սիրական Տիգրանյանի և իր ընկերների հիշարակին, «Նայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1947, № 2, էջ 87, 91; № 4, էջ 97-98):

³ Ս. Զոյցյան, Էջմիածնի ճեմարանը, «Պայքար» փարեգիրք, Բոստոն, 1955, էջ 198-200:

⁴ Մաշտոցի անվ. Մարենադարանի արխիվային բաժնի (այսուհետ՝ ՄԱԲ) Ն. Մանանդյանի ֆոնդում պահվում է անգլիական գրականության պարմությանը նվիրված Ն. Մանանդյանի ընդարձակ ձեռագիր աշխատությունը (փրն՝ ՄԱԲ, Ն. Մանանդյանի ֆոնդ, թղթ. 221, վավ. 8, թ. 1-300), որի մասին ընդհանուր գաղափար կարելի է կազմել Մ. Նարյանի հրապարակման միջոցով, փրն՝ «Բաները Նայաստանի արխիվների», 1972, № 3, էջ 117-128:

⁵ Ս. Վրացյան, Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, հատ. Բ, Բկյոթթ, 1960, էջ 54:

⁶ Անդ, էջ 55:

Հարկանշական է նաև Մանանդյանի պաշտոնակիցներից Հր. Աճառյանի առաջին փալավորությունը. «Մանանդյանը լավ տիրապետում էր երեք եվրոպական լեզուներին և ռուսերենին: Բարձրաձայն, լավ մրտաված և գեղեցիկ առողջանությանը ճանրեր էր խոսում հայերեն և ռուսերեն: Ունենալով վայելույթ արտաքին և բարձր հասակ, շարերին սիրելի դարձավ: Մենք երեքս՝ Մանանդյան, Տիգրանյան և Աճառյան, ոչ միայն իբրև ազատամիտ երիտասարդներ, այլև իբրև հայագիտության սիրահար անձեր, շար մտերիմ ընկերներ դարձանք: Մանանդյանը պարունակում և բանասեր լինելով՝ ինձ ավելի մոտիկ էր»⁷: Բացի նշված դասախոսներից, Մանանդյանը մտերիմ էր նաև Մեծն Կոմիտասի, բանաստեղծ Նովի. Նովիաննիսյանի, Գ. Տերնանդյանը մտերիմ էր նաև Մեծն Կոմիտասի և այլոց հետ: Նրան չափազանց գնահատում և արժեկոշում էր նաև Ամենայն Հայոց Հայրիկը՝ Մկրտիչ Ա Խրիմյանը: Հ. Մանանդյանի կրթսեր եղբայր Ա. Մանանդյանը հիշում է. «Խրիմյան Հայրիկը եղբորս շար էր սիրում և միշտ, իր մոտ օրարագգի այցելուներ գալու դեպքում, եղբորս կանչում էր իբրև թարգմանիչ»⁸:

Մանանդյանը սիրով էր մասնակցում ճեմարանի կյանքին: Մանկավարժական ու գիտական աշխատանքներից ազատ ժամերին նա կազմակերպում էր զանազան միջոցառումներ, համերգներ, թատերական ներկայացումներ: Նրա ջանքերով է, որ ճեմարանում ըստ էության դասախոսների և ուսանողների համար: Հարկապես մեծ հաջողություն է ունեցել նրա բեմադրած Ներսիկ Իսսևի «Դոկտոր Ծրոկման կամ ժողովրդի թշնամի» դրաման, որը ցնցող փալավորություն է թողել հանդիսատեսի վրա⁹:

1902 թ. ամռանը Հ. Մանանդյանն ու Կոմիտասը կազմակերպել են լսարանական բաժնի ուսանողների հիշարժան այցելությունը Անիի ավերակներ: Անիի Մայր Տաճարում Կոմիտասն իր երգչախմբի հետ կատարել է Պատարագի երգեցիկ մասի արարողությունը: Նկատելի է Մանանդյանը խոստովանել է, որ ինքը «եղել է թե՛ ռուսական կենտրոններում և թե՛ արարատահմանի մայրաքաղաքների օպերաներում, լսել է խոշորագույն ու առաջնակարգ երգիչների ու խմբերի համերգները, սակայն այդպիսի երգեցողություն, որ վիճակած է եղել իրեն լսել Անիի Մայր Տաճարում Կոմիտասի ղեկավարությամբ, նա ոչ մի տեղ չի լսել»¹⁰:

1901-1903 թթ. Հ. Մանանդյանը գերմանացի հայագետ, պրոֆ. Ֆ. Ֆինկի և Ե. Գյանջեգյանի հետ միասին նախաձեռնում է Ա. Նովիաննիսյանի նյութական օժանդակությամբ Մարբուրգում լույս տեսնող «Հանդես հայագիտության» (գերմաներեն և հայերեն լեզուներով) գիտական պարբերականի հրատարակումը և դառնում նրա խմբագիրներից մեկը¹¹:

⁷ Հր. Աճառյան, Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 215:

⁸ Ա. Մանանդյան, Ավաղմիկոս Հակոբ Մանանդյանի մահվան հեղափոխական փալավորություններ, Կոնստանդնուպոլիս, 1957, № 2-3, էջ 67:

⁹ Ա. Մանանդյան, Նշվ. աշխ., էջ 67:

¹⁰ Անդ, էջ 68:

¹¹ «Zeitschrift für Armenische Philologie» (այսուհետև՝ ZAPh), Հանդես գրական, պատմական, լեզվագիտական և ազգագրական, № 1, 1902; № 2, 1903:

1902 թ. Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ նա նշանակվում է «Պարմագիրք Հայոց» մատենաշարի հանձնախմբի անդամ:

Անշուշտ, Հ. Մանանդյանի համար էջմիածնական փարիների ամենագեղեցիկ ու հիշարժան իրադարձությունը նրա ամուսնությունն էր Ալ. Մանթաշյանի զարմուհի Վարվառա Խանամիրյանի հետ: Հարսանյաց հանդեսը փեղի ունեցավ ճեմարանի մեծ դահլիճում: Հարսանյաց արարողության իր ներկայությամբ պատվել է Հայոց Հայրապետը, որն օրհնել է նորապսակ գույգին և մաղթել երջանիկ փարիների կյանք: Սեղանապետը Հովհ. Թումանյանն էր¹², իսկ երաժշտական մասը ղեկավարում էր Կոմիտասը:

Հարսանիքին մասնակցում էին էջմիածնի միաբանության անդամները, ճեմարանի դասախոսները, հյուրեր Երևանից, Թիֆլիսից, Բաքվից, Մոսկվայից, Պետերբուրգից, Ալեքսանդրապոլից, Ախալցխայից:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի 1902 թ. հունվարի 23-ի կոնդակով Հ. Մանանդյանը նշանակվում է «Արարապ» ամսագրի խմբագրապետ, բազմահմուտ հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանի օգնական՝ լծակից ունենալով ճեմարանի իր գործընկեր Ս. Տիգրանյանին: Հ. Մանանդյանը սրանձնում է ամսագրի հայագիտական բաժնի պատասխանավորությունը: Նա մեծ սիրով ու պարտքի գիտակցումով ձեռնամուխ եղավ «Արարապ»-ի բարի համբավը շարունակելու և նրա գիտական բովանդակությունն էլ՝ ավելի ճոխացնելու գործին: Այդ շրջանում է, որ «Արարապ»-ի էջերում փայտագրվում են Ն. Ադոնցի, Ա. Աբեղյանի, Մ. Աբեղյանի, Հր. Աճառյանի, Գր. Խալաթյանի, Կ. Տեր-Մկրտչյանի, Հ. Թիրաքյանի, Ն. Աղբալյանի և այլոց բարձրարժեք ուսումնասիրությունները: Ամսագրի խմբագրական կազմի ջանքերով այն հավակնում էր դառնալ լավագույն գիտական պարբերականը հայ իրականության մեջ:

Բնականաբար, Հ. Մանանդյանն իր հերթին աշխատում էր ամսագրի էջերում հանդես գալ նաև սեփական գիտական պարշաճ հրապարակումներով: Այսպես են փայտագրվում նրա՝ էջմիածնի ձեռագրապահոցում կատարած առաջին գիտական պրպտումների արդյունք հանդիսացող ուսումնասիրություններն ու մի շարք մատենախոսականներ: Միայն «Արարապ»-ի 1902 թ. հունվար-մարտյան համարներում փայտագրվում են նրա ութ գրախոսականներ, որոնք վերաբերում են գիտության ու գրականության փայտեր խնդիրներին նվիրված ութ գրքերի¹³: Այդ գրախոսություններից կցանկանայինք անդրադառնալ միայն մեկ-երկուսին, որոնք լավագույնս ներկայացնում են երիտասարդ մրավորականի հավատարմը ու նրա գիտական սկզբունքայնությունը, գրական մտրեցումներն ու ճաշակը:

Այդ փարիներին մեծ թիվ էին կազմում օտարալեզու գեղարվեստական երկերի հայերեն թարգմանությունները, որոնք արհեստականորեն հրամցվում էին հայ ընթերցող հասարա-

¹² Մանանդյանը Հովհ. Թումանյանի հետ կապված էր հին և անկեղծ բարեկամությամբ: Թիֆլիս փեղափոխվելուց հետո (1905 թ.) Մանանդյանը հաճախ էր լինում բանաստեղծի բնակարանում և մասնակցում Վերնապուս միջոցառումներին: Հարկաշաղկապ Լ. Հ. Մանանդյանի կողմից ընծայագրված մի քանի գրքերի առկայությունը Հովհ. Թումանյանի գրադարանում: Դրանցից մեկը կրում է հետևյալ մակագրությունը. «Մեծարգո բարեկամ Հովհ. Թումանյանին Հ. Մանանդյանից», Ս. էջմիածին, 1904, 4-V, (տե՛ս Հ. Թումանյանի փոստ-թանգարան, անձնական գրադարան):

¹³ Տե՛ս «Արարապ», 1902, № 1, էջ 72-75, 75-77, 77-78; № 2, էջ 171-172; № 3-4, էջ 335-342, 345-347:

կայնությանը: Գաղտնիք չէր, որ այդ թարգմանությունների մի զգալի մասը որևէ գեղարվեստական ու դաստիարակական արժեք չէր ներկայացնում: Այս վիճակից անհանգստացած Ն. Մանանդյանը փորձում է «Արարապ»-ի միջոցով կողմնորոշել ոչ միայն ընթերցողներին, այլև թարգմանիչներին: Հարց էր ծագում ինչ գրքեր պետք է թարգմանել հայ ընթերցողի համար, մանավանդ մանուկ ընթերցողի: Սա կարևոր հարց էր և ուներ ազգային-գաղափարախոսական նշանակություն: 1902 թ. լույս էր փնտել անգլիացի վիպասանուհի Մարիա Կորելլիի «Մի մանկան հոգու պարմություն» սրեղծագործության հայերեն թարգմանությունը: Գրքին նվիրված գրախոսականում Ն. Մանանդյանն ընթերցողներին պարզաբանում է, որ այն «մեղանչում է ամենամեծ գրական պահանջների առջև: Այս գրվածքում բացակայում է հոգեբանական ճշրությունը, կյանքի նկարագրությունը անհամապատասխան է իրականությանը և հերոսների դեմքերը միանգամայն շինծու են: Մի խոսքով մի մանկան այս պարմությունը գրական-գեղարվեստական անշնորհք արտադրություն է»¹⁴:

Գրախոսն ի վերջո առաջարկում է գրական-գեղարվեստական ոչ մի արժեք չունեցող նման գրքերի փոխարեն թարգմանել եվրոպական գրականության շարք նշանավոր երկեր, որոնք փակավին անձանոթ են հայ իրականությանը. «Եթե թարգմանիչն առանձին նպատակ ունի՝ հայ ժողովրդին մարմանիչ անել քրիստոնեական վարդապետության վսեմությունը՝ նուրբ, արդարամիտ և խորը կերպով պարկերացրած նորագույն գրական երկերում ավելի նպատակահարմար կլինե՞ր թարգմանել արդի գրականության քրիստոնեական ոգին և սկզբունքները կենդանի և իրական գծերով նկարագրող լավագույն և հայրենի գրվածքներից մեկը. օրինակ՝ Լև Տոլստոյ (չթարգմանված երկերից), Պիեր Լոուի, Ն. Զոդերման («Johannes»)¹⁵, Ն. Բրանես («Brandes») և այլոց: Այսպիսով հայ ընթերցող հասարակությունը միևնույն ժամանակ կունենար քրիստոնեության վեհությունը և սրբությունը նրբորեն գիրավեցելու և կհասկանար ու կսովորեր վեպի անարդար տեղեկեցիկային հսկառակ, որ «դրական փիլիսոփայության» և «հառաջադիմության» կողմնակից լինելով հանդերձ կարելի է միևնույն ժամանակ լինել անկեղծ քրիստոնյա»¹⁶:

Ն. Մանանդյանը «Արարապ»-ի էջերում բարձրացնում է Էլ ավելի մտահոգիչ մի այլ հարց: Լույս էր փնտել ռուս պարմաբան Ա. Անիսկով «Հայոց Եկեղեցու պարմությունը» (մինչև XIX դար) մենագրությունը¹⁷, որը թե՛ ռուսումասիրության եղանակի և թե՛ պարմական նյութի և փաստերի ճշրության տեսակետից որևէ աղերս չունեցող գիրականության հերք. «Այս աշխարհության մեջ»- պարզաբանում է Ն. Մանանդյանը, - բացակայում է բանասիրական և պարմագիրական ոգին և ուղղությունը»¹⁸: Ն. Մանանդյանն այլ առիթ ունեցել էր «Արարապ»-ի էջերում անդրադառնալու սույն պարմաբանի մեկ ուրիշ աշ-

¹⁴ «Արարապ», 1902, № 3-4, էջ 345:

¹⁵ Խոսքը Ներման Զոդերմանի «Նովիանենա Մկրտիչ» (1898) ողբերգության մասին է:

¹⁶ «Արարապ», 1902, № 3-4, էջ 346-347:

¹⁷ А. Анисковский, История Армянской церкви (до XIX века), Киприан, 1900, XI+306+VI стр.

¹⁸ «Արարապ», 1902, № 3-4, էջ 336:

խաբարության¹⁹ հակահայկական միություններին և վերհանել դրանք²⁰։ Այժմ այս նոր գրքում Անինսկին էլ ավելի անգուսպ և անարդար հարձակումներ էր կատարում Հայոց Եկեղեցու և նրա հայրերի նկատմամբ։ Հեղինակի համար Հայոց Եկեղեցին և հայ ժողովուրդը Քաղկեդոնի ժողովից հետո դարձել են «*հերերիկոսներ և ադանդավորներ, կոյր, ֆանատիկոս, ւրգևր, ամբարտաւան, խաւարամիւր և այլն։ Հովհան Օձնեցիի ֆանատիկոս է, որովհետև մտածում է հերերիկոսի նման*»։

Անինսկին հետևողականորեն ու ծրագրավորված հայ հոգևորականությանն ու ընդհանրապես ամբողջ Հայստանայց Եկեղեցին վարաբանում և սև գույներով է ներկայացնում։ «*Հայ ժողովրդի մեծամասնությունն այսօր, - զայրացած պարզաբանում է հեղինակը, - աստվածաբանության նրբությունները չհասկանալով՝ կուրորեն պաշտում է իր պապերի հավարը*»²¹։

Պարմական երևույթների նման կանխակալ ու միությունավոր մեկնաբանությունը յուրաքանչյուր լրջամիտ ուսումնասիրողի համար անընդունելի է։ Ահա թե ինչու Մանանդյանը քայլ առ քայլ մատնանշում է, որ հեղինակի ուսումնասիրության եղանակը ո՛չ գիտական է և ո՛չ էլ անաչառ, որ այն «*միությունավոր ուղղությամբ կազմված և մեծ մասամբ՝ սխալ ու թերի պարմագրական փաստերի վրա հիմնված մի երկ է, և մի ապացույց է, որ ատավիզմը (հեթանոսություն, հեռավոր նախնիներին բնորոշ հատկանիշների դրսևորում - Պ.Հ.) գոյություն ունի նաև գիտական գրականության մեջ*»։ Մանանդյանը համոզված է, որ ապագա անաչառ ուսումնասիրությունները, «*գիտական արդարամտությունը և ճշմարտասիրությունը, խղճի ազատության և կրոնական հանդուրժականության լուսավոր լայն սկզբունքները հաղթելու են և կհաղթեն Անինսկիների այն խավար սկզբունքները և հասկացողությունները, որոնք խոչընդոտ են անաչառության և գիտական արդարամտության։ C'est une grande folie de vouloir Ulre sage tout seul՝ մեծ անմտություն է, երբ մարդ կարծում է, թե միայն ինքն է իմաստուն*»²²։

Նույն մրահոգությամբ է առնչում Հ. Մանանդյանի մեկ այլ գրախոսությունը, որ վերաբերում էր հայրնի հասարակական գործիչ Գ. Մելիք-Կարազյոզյանի աշխատությանը²³։ Գիրքը նվիրված էր Արևմտյան Հայաստանում գործող գերմանական փառքեր մարդասիրական ընկերությունների գործունեությանը։ Գրախոսի կարծիքով, խոսքն Արևմտյան Հայաստանում զգուշությամբ ու նրբորեն փարվող ավելարարանչական քարոզչության մասին է։ Իրենք՝ գերմանական քարոզիչները չէին թաքցնում, որ հայերի շրջանում ավելարարանչական քարոզչության շնորհիվ ցանկանում են «*զարթեցնել հայ լուսավորչական Եկեղեցին, որ խեղդվել է արտաքին ծեսերի մեջ*»։

Գրախոսության միջոցով Մանանդյանն ահագանգում էր հայ հասարակությանը, որ գերմանական ընկերությունները հայ որբերին կրթում են բողոքական Եկեղեցու ոգով և

¹⁹ А. Аппинский, Древние армянские истории, как исторические источники, Одесса, 1899, 133 стр.

²⁰ «Արարար», 1900, № 2, էջ 85-86։

²¹ А. Аппинский, История армянской церкви, стр. 137.

²² «Արարար», 1902, № 3-4, էջ 342։

²³ Մելիք-Կարազյոզյան, Գերմանական օգնության ընկերությունները Տաճկահայաստանի համար, Թիֆլիս, 1901, 77 էջ։

նպատակ ունեն մեր ազգային Եկեղեցին «վերանորոգել» ավերարանականության սկզբունքների հիման վրա: Նրա եզրակացությունը միանշանակ է՝ անշուշտ, Գերմանիայում կան շատ բարեսիրտ անհատներ և իսկական մարդասիրական ընկերություններ, որ անշահախնդրորեն օգնում են հայ որբերին, մեր ժողովուրդը երախտաբար և գերմանացիներին այն բանի համար, որ նրանք հազարավոր որբեր և փառապալներ ազատեցին մահվան ճանկերից: Իսկ ինչ վերաբերում է «Գերմանական օգնության ընկերությանը», ապա նրանից պետք է անմիջապես վերցնել որբերի հոգևոր կրթության գործը և հանձնել Հայ Եկեղեցու հոգևորականներին:

Մանանդյանը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ գերմանական բոլոր ընկերություններն էլ Արևմտյան Հայաստանում գործում են ի նպաստ Գերմանիայի քաղաքական և փնտրեսական շահերի, իսկ մարդասիրական, քրիստոնեական քարոզները շղարշ են, նրանց իսկական էությունը թաքցնելու միջոց: Ինչ վերաբերում է Արևմտյան Հայաստանում Գերմանիայի քաղաքական շահերի հեռանկարներին, Հ. Մանանդյանը պարզաբանում է. «Տաճկահայերը թե՛ գերմանական քաղաքականությունից և թե՛ որոշ հայ գործիչների հակումներից դեպի եվրոպական այս կամ այն պետությունը, միմիայն վնասներ են տեսել: Տաճկաստանի հայաբնակ նահանգների վերաբերմամբ վերջին և ազդեցիկ խոսքը անպայման միշտ Ռուսաստանինն է, որը նույնիսկ յուր քաղաքական շահերի տեսակետից պետք է զորեղ կերպով պաշտպանի մեր թշվառ տաճկահայ եղբայրների արդար դարը պակասաբանական այն վրանգավոր քաղաքականության դեմ, որի սրամիտ և խորամանկ նպատակն է Ռուսաստանի տահմանակից երկիրը լցնել կրոնամոլ, վայրագ և կատաղի ալազակների խմբերով»: Հ. Մանանդյանի եզրակացությունը միանշանակ է. «Տաճկահայաստանի հայերի ողորակի դրությունը թեթևացնելու համար ամենամեծ արժեքը կունենա Ռուսաստանի բարեկամությունը և պաշտպանությունը»²⁴:

Հ. Մանանդյանի այս շրջանում «Արարաբ»-ում տպագրված գրվածքներից առանձնանում է «Մի դիպողություն հայոց ներքին կյանքի ուսումնասիրության վրա» չափազանց ուշագրավ հոդվածը²⁵:

Այսպեղ հայագետը հանգում է այն ճիշտ հետևության, որ հասարակության պատմական զարգացման վրա մեծ ներգործություն ունի տվյալ ժամանակաշրջանի «արհեստագործության և արդյունագործության ասպիճանը»: Ելնելով դրանից՝ նա առաջարկում էր «յուրջ քննական վերաբերմունք դեպի հայ ժողովրդի ներքին կյանքը...: Այլուսր հայոց պատմությունը կրնա միշտ արտաքին անցքերի պատմագրական ժողովածու, քանի որ այդ բնագավառի վերաբերյալ մինչև այժմ պակասում են գիտական յուրջ ուսումնասիրություններ»: Այսպեղ Մանանդյանը ժխտում է որոշ պատմաբանների այն տեսակետը, թե իբր հայկական պետականությունը կործանվեց նախադարձների անմիաբանությունից: Նշելով, որ այդ անմիաբանությունը մոգական գավազանի գործությամբ հանկարծակի չստեղծվեց, Մանանդյանը գրում է, որ դա բարոյական, իրավական և փնտրեսական որոշ զարգացման շրջանում և աշխարհագրական ու քաղաքական

²⁴ «Արարաբ», 1902, № 1, էջ 74-75:

²⁵ Անդ, 1902, № 2, էջ 167-171:

որոշ պայմաններում անխուսափելի էր. «Տունասարանը՝ մեզանից ավելի քաղաքակրթված երկիր, կործանվեց մասամբ էլ այն պարսառով, որ չկարողացավ լուծել ազգային քաղաքական միության մեծ խնդիրը»²⁶:

Պայմագիտական այս ճիշդ մոտեցումը նկատի ունենալով է, որ «Մուրճ» ամսագրում տպագրված գրախոսության անանուն հեղինակը պարամբաններին կոչ էր անում հայոց պարամությունը շարադրել՝ հաշվի առնելով Մանանդյանի փեսակերպերը²⁷, հանգամանք, որ ինքը՝ Ն. Մանանդյանը, կարողացավ կարարել միայն փարիներ անց՝ 20-30-ական թվականներին, երբ արդեն դասախոսում էր Երևանի պետական համալսարանում և իրեն նվիրել էր Վայասարանի ներքին կյանքի պարամության հարցերի կապիտալ ուսումնասիրության խնդիրներին:

Ն. Մանանդյանի գործունեությունը Գևորգյան Ճեմարանում պսակվեց նաև հայագիտական մի այլ մնայուն ձեռքբերումով: Նշանավոր հայագետ Գ. Տեր-Մկրտչյանի հանձնարարությամբ Ն. Մանանդյանը և Ն. Մանանդյանը սկսում են զբաղվել XII-XIX դարերի հայկական վկայաբանությունների ուսումնասիրությամբ և շուտով ընթերցողի սեղանին են դնում «Վայոց նոր վկաներ» երկհատոր ժողովրդական²⁸, իսկ մեկ փարի անց՝ քննահամաձայնական գիտական հրատարակությունը²⁹: Ինչպես Աճառյանն է վկայում, գործը փակեց երկու փարի, որի ընթացքում գործընկերները թերթեցին Էջմիածնի գրապահոցի բոլոր 4000 ձեռագրերը³⁰ և ստեղծեցին 1155 թ. մինչև 1843 թ. հանուն հավաքի նահապետականների պարամությունը: Այս նահապետականները փոխելի սրբեր չէին, ուստի նրանց կենսագրությունը պաշտոնապես «Վայսմավորք»-ի մեջ չէր անցել, եկեղեցական օրացույցում էլ չէին հիշարակվում: Այդ բացը լրացնելու մտախոցությամբ է, որ Ն. Մանանդյանն ու Ն. Աճառյանը ստեղծեցին հայոց նոր վկաներին նվիրված աշխատություն՝ ձեռագրերի բաղդատությամբ, անհրաժեշտ ծանոթագրություններով և ցանկերով: Գրական քննադատությունը չափազանց բարձր է գնահատել այս ժողովածուի հրատարակ գալը և մարնանշել նրա կազմողների բարեխիղճ և շնորհակալ աշխատանքը³¹:

Էջմիածնում եղած գրեթե բոլոր փարիներին Ն. Մանանդյանը հեղինականորեն զբաղվում էր նաև հունաբան դպրոցի թարգմանությունների ուսումնասիրությամբ: Ինչպես հայրնի է, գրերի գյուրից քիչ անց, Սահակ-Մեսրոպյան դպրոցի հեղինակները ձեռնամուխ

²⁶ «Արարար», 1902, № 2, էջ 171:

²⁷ «Մուրճ», 1902, № 4, էջ 231-235:

²⁸ Վայոց նոր վկաները (Ժողովրդական հրատարակություն), Վաղարշապատ, 1902, հատ. Ա (1155-1485),

211 էջ, հատ. Բ (1486-1843), 328 էջ:

²⁹ Վայոց նոր վկաները (1155-1843): Գիտական հրատարակություն՝ բազմաթիվ ձեռագրերի համամատյուրությամբ, ընդարձակ փնդկություններով ու ծանոթագրություններով, ձեռագրերի, նահապետականների, հատուկ անունների ու օտար բառերի մանրամասն ցուցակներով և ցանկերով, Վաղարշապատ, 1903, 800 էջ:

³⁰ Ի դեպ, ձեռագրերին ի մոտ ծանոթանալու այսին հիանալի առիթը Մանանդյանին հուշեց միմյանց բաղդատելու Վակոր Կարենյանցի հրատարակած ձեռագրացուցակի (1863) համարները ձեռագրերի նոր համարների հետ և կազմել ձեռագրերի հին և նոր համարների համամատյակական փախարակներ (փնդ Ա. Manandian, Die neue Numerierung der in Karencans Katalog verzeichneten Handschriften, ZAPh, 1903, Band 2, Heft 1, s. 29-40):

³¹ Գ. Ենգիարայան, փնդ «Լուսն», 1904, № 3, մայիս-հունիս, էջ 222-223: «Մուրճ», 1904, № 5, էջ 147: Ա.

Meillet, Revue critique d'histoire et de littérature, Paris, 1904, t. 58, p. 459-460 և այլն:

եղան հունարենից աստվածաբանական ու փիլիսոփայական երկերի թարգմանությանը: Հայ մաթեմատիկայի պատմության մեջ այս բնագավառում կատարված աշխատանքները բնորոշվում են հունարեն դպրոցի թարգմանություններ անունով: Առաջին հայ թարգմանիչների ջանքերով է, որ հին հայերենով թարգմանվեցին Պլատոնի, Արիստոտելի, Պորֆիրի և այլոց երկերն ու դրանց մեկնությունները: Չափազանց կարևորելով հունարեն դպրոցի դերը հայ հին մաթեմատիկայի և ընդհանրապես հայկական մշակույթի զարգացման գործում՝ Մանանդյանը որոշում է զբաղվել նշված խնդրով:

Ընդհանրացնող բնույթի աշխատանքներ կատարելուց առաջ նա մանրամասն ծանոթացրում ու քարտադրում է Էջմիածնի մաթեմատիկայի դպրոցի հունարեն դպրոցի բոլոր երկերը: Այնուհետև դրանցից առանձնացնում է IV դարի եկեղեցական նշանավոր հայերենից հայտնի աստվածաբան Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի Նոննոսի (V դ.) մեկնությունները և Դավիթ Անհաղթին վերագրվող իմաստասիրական երկերը պարունակող գրքերը: Շուրջ երկամյա աշխատանքների հանրագումարն է Նոննոսին նվիրված գերմաճագրերը: Շուրջ երկամյա աշխատանքների հանրագումարն է Նոննոսին նվիրված գերմաճագրերը և ուսումնասիրությունը³²: Այսպես Մանանդյանը մանրամասն վերլուծել է Նազիանզացու հինգ ճառերի Նոննոսի մեկնությունների հին հայերեն թարգմանության հանգագրերը և ցույց տվել վերջինիս գրված տեղը հունարեն դպրոցի համակարգում³³:

Հունարեն դպրոցին նվիրված հաջորդ աշխատանքն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց 1904 թ. «Արարաթ»-ում լույս տեսավ հայագետի «Ուսումնասիրություն Դավիթ Հարբաթի փիլիսոփային վերագրված իմաստասիրական երկերի» հետազոտությունը³⁴: Դավիթ Անհաղթի անձի, գործի, նրա ժառանգության անդրադարձը Մանանդյանի համար սոսկ իրապտության չէր: Ընդհանրապես հայագիտության մեջ հստակ պարկերացումներ չկային այնպիսի փոփոխությունների վերաբերյալ, որ գործել էին V-VII դարերում Դավիթ Մեկնիչ, Դավիթ Հայ, Դավիթ Արմենիոս, Դավիթ Հարբաթի, Դավիթ Ներգինացի, Դավիթ Մեկնիչի, Դավիթ Հայ, Դավիթ Արմենիոս, Դավիթ Հարբաթի, Դավիթ Ներգինացի, Դավիթ Մեկնիչի և այլ անունների ներքո: Մանանդյանն իր առջև խնդիր է դնում հարթեցնել այս կնճիղը և փորձարկելով Դավիթ Անհաղթին մյուս Դավիթներից: Նա առաջարկում էր վիճել խնդիրը լուծել ոչ թե հին մաթեմատիկայի վկայությունների քննության, այլ Դավիթ Անհաղթին վերագրված երկերի բովանդակության մանրագին քննության միջոցով: Առաջնորդվելով այս ճիշտ մեկնակետով՝ Մանանդյանը կարողացավ սահմանազարել Դավիթ Հարբաթուն Դավիթ Մեկնիչից կամ Անհաղթից և ապացուցել, որ վերջինս սովորել է Ալեքսանդրիայում նշանավոր փիլիսոփա Օլիմպիոդորոս Կրիստերի մոտ, և եղել նորալատրոնական: Այնուհետև Մանանդյանը V-VII դարերում սրբեղծված փիլիսոփայական երկերից

³² A. Manandian, Nonnos. Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz, րև՝ ZAPh, 1902, Bd. I, Heft s. 220-272; Heft 4, s. 273-306. Նույն րև՝ նաև առանձին գրքով Marburg-Hessen, 1903, 81 s.

³³ Մանանդյանի սույն ուսումնասիրության արժանիքների մասին մանրամասն րև՝ «Լուսա», 1903, № մայիս-հունիս, էջ 301-309; Ն. Ալիևյան, «Հանդիս ամսօրնայ», 1904, № 5, էջ 139-146, № 6, էջ 165-175; I. Adoni, «Византизм и его влияние», 1904, № 11, стр. 321; H. Goussen, «Th. Rev.», Strasbourg, 1903, p. 230 f.; I. Preuschen, «DL», 1904, p. 777 f.; I. Karst, «Or.Chist.», N.S.I, 1911, p. 142-144; «Berlin. phil. Wochenschr.», Berlin, 1904, № 9, s. 264:

³⁴ Տե՛ս «Արարաթ», 1904, № 2, էջ 157-171; № 6, էջ 564-577; № 7-8, էջ 649-657: Նույն թվականին սույն ուսումնասիրությունը լույս է տեսնում նաև առանձին գրքով, սակայն այլ խորագրի ներքո՝ «Դավիթ Անհաղթի խնդիրը նոր լուսարևությամբ: Մաթեմատիկական հետազոտություն», Վաղարշապատ, 1904, 39 էջ:

թարգմանություններից առանձնացրեց նորալստոնական ուղղությանը հետևող ներքոնշված գրվածքները և ապացուցեց, որ հենց դրանք են պարկանում Դավիթ Անհաղթի գրչին՝

- ա. «Մահմանը իմաստասիրութեան»,
- բ. «Վերլուծութիւն Ներածութեանն Պորփիրի»,
- գ. «Մեկնութիւն ի Վերլուծականն Արիստոտելի»:

Նկատարելով, որ 1902 թ. Էջմիածնի մաթեմատիկական աշխատելու ժամանակ Հ. Մանանդյանը հայտնաբերեց փիլիսոփայական մի անհայտ ու անանուն բնագիր, որ կրում էր «Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի» խորագիրը: XIII դարին պարկանող սույն ձեռագիրը պակասավոր էր, բացակայում էին սկիզբն ու վերջին էջերը, նշված էր հեղինակի անունը: Նկատելի էր, որ ուսումնասիրությունները փաստեցին, որ թեև գրչագիրը տվյալ աշխատության միակ պահպանված ընդօրինակությունն է, սակայն հայտնի է դրա հունարեն ամբողջապես պահպանված բնագիրը: 1900 թ. Բեռլինում Ադոլֆ Բուսսեն հրապարակել էր այն, սակայն վերագրելով Էլիաս Իմաստասերին³⁵: Հայերեն հայտնաբերված ձեռագիրը համեմատելով Արիստոտելի կարեգործիքների Ա. Բուսսեի հրապարակության հետ՝ Մանանդյանը անմիջապես նկատեց դրանց նույնական լինելը և չխորանալով բանասիրական մանրամասնությունների մեջ՝ այն վերագրեց Էլիասին³⁶: Բուսսեի հետևությամբ էլ նա նորահայտ բնագիրը հրապարակեց որպես Էլիասի հեղինակած երկ³⁷:

Հունարեն դպրոցի առանձին հեղինակների ու շրջանների վերաբերյալ Մանանդյանի այս հետաքրքրությունը հետագայում ամփոփվեց ծավալուն մի մենագրության մեջ, որի մրահդացման գաղափարն ու իրականացման ուղղությամբ ձեռնարկված առաջին քայլերը կատարվեցին նրա գործունեության Էջմիածնական տարիներին³⁸:

Հաջորդ աշխատանքը, որ այդ շրջանում տպագրեց Հ. Մանանդյանը, նվիրված էր Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոն»-ին³⁹: Հայտնի է, որ Եվսեբիոսի սույն երկասիրության հունարեն բնագիրը կորել է, նրանից պահպանվել են միայն առանձին քաղվածքներ: Փոխա-

³⁵ Eliac in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias commentaria, edidit Adolfus Busse, Berolini, 1900.

³⁶ Միայն տարիներ անց պրոֆ. Ս. Ս. Արևշատյանը հմտագրեց ուսումնասիրությամբ ապացուցեց, որ սույն երկի վերագրումը Էլիաս Իմաստասերին գործ էր, որն, հիմքից: Ինչպես հայկական, այնպես էլ հունական սկզբնաղբյուրները ցույց են տալիս, որ այն պարկանում է Դավիթ Անհաղթին (տե՛ս Դավիթ Անհաղթ, Երկասիրություն փիլիսոփայական: Համահավաք բնական բնագրերը և առաջարկում Ս. Ս. Արևշատյանի, Երևան, 1980 և այլն):

³⁷ Մեկնութիւն Ստորոգութեանցն Արիստոտելի, ընծայեալ Էլիասի Իմաստասիրի: Ի յոյս Լաճ Հ. Մանանդյան, Ս. Պետրբուրգ, 1911, VIII+177 էջ: Տե՛ս նաև սույն գրքի գրախոսականները՝ Ն. Աղոբյան, «Նոր հոսանք» ամսագիր, Թիֆլիս, 1913, № 3, մայիս, էջ 617-620; Ն. Ալիկեյան, «Հանդիս ամսօրնայ», 1913, № 4, էջ 246; Գ. Նահապետյան, «Բազմավակ», 1913, № 2, էջ 92-95; Ա. Վարդանյան, «Հանդիս ամսօրնայ», 1912, № 11, էջ 684-686; A. Meillet, «Journal Asiatique», Paris, 1912, tome XX, p. 174-175.

³⁸ Հ. Մանանդյան, Հունարեն դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները, տե՛ս «Հանդիս ամսօրնայ», 1925, 1926, 1927, 1928: Տե՛ս նաև առանձին գրքով՝ Վիեննա, 1928, 299 էջ:

³⁹ Հ. Մանանդյան, Քաղվածքներ Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից մի հին ձեռագրում, տե՛ս «Հանդիս ամսօրնայ», 1905, № 1, էջ 15-19:

րենը հայրնի են լարիներեն և հայերեն թարգմանությունները: Մանանդյանի պնդմամբ, հայերեն թարգմանությունը (V դար) լիովին փոխարինում է հունարեն բնագրին: Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ի գրաբար տեքստը հրապարակել է Մ. Ավգերյանը՝ լարիներեն թարգմանության և հունարեն բնագրի պահպանված հարվածների հետ միասին⁴⁰: Ահա այս հրապարակության միջոցով է, որ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ը դառնում է գիտական հանրության սկզբնականությունը: Տպագրությունից որոշ ժամանակ անց հայտնաբերվում են Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ի հայերեն այլ ձեռագրեր ևս, մասնավորապես Էջմիածնի ձեռագրապահոցի թիվ 1775 ձեռագիրը⁴¹: Այն գրվել է 1217 թ.: Մանանդյանը մանրամասն ուսումնասիրել է հիշյալ ձեռագիրը, որը, բացի Եվսեբիոսից, պարունակում է նաև այլ բնագրեր, մասնավորապես իրեն բաջածանոթ Նոննոսի մեկնությունը: Ահա այս ձեռագրի 117բ-127բ թերթերում են գտնվում քաղվածքներ Եվսեբիոսի «Քրոնիկոն»-ից: Այդ հարվածները խիստ եզակի էին և, ինչպես հավաստում է Մանանդյանը, «արժեքավոր են այն տեսակետից, որ գաղափար են տալիս Էջմիածնի թիվ 1724 մայր ձեռագրի և Մ. Ավգերյանի լույս ընծայած բնագրի թերությունների մասին»⁴²: Նորահայտ քաղվածքները հավասար էին Ավգերյանի հրապարակածի 250 տողին, իսկ այդ 250 տողում Մանանդյանը մատնանշում է 188 տարբերություն, որոնցից շատերը տպագրվածից առավել նախընտրելի էին:

Սա Մանանդյանի վերջին աշխատությունն էր, որ լույս էր տեսնում Գևորգյան Ճեմարանում պաշտոնավարելու ընթացքում: Շուրջով, 1905 թ. ամռանը, նա հրաժեշտ է տալիս ճեմարանին, իր սաներին, գործընկերներին, Մայր Աթոռին և ընտանեկան հանգամանքների բերումով տեղափոխվում Թիֆլիս, ուր նաև հրավիրված էր ռուսական I և II գիմնազիաների վարչությունների կողմից որպես գերմաներենի և հայերենի ուսուցիչ:

Էջմիածնական տարիները անջնջելի և թանկ հիշատակներ թողեցին Մանանդյանի կյանքում: Այստեղ է, որ ճեմարանի և Մայր Աթոռի մարենադարանի կամարների ներքո նա վերջնականապես ձևավորվեց որպես հայագետ: Այստեղ է, որ լույս տեսան նրա առաջին երկասիրությունները, և որոնք անմիջապես տեղ գրադեցրեցին հայագիտության ոսկե ֆոնդում: Ուր էլ որ եղավ Թիֆլիս, Դորպատ, Բաբու, Նյուսիսային Կովկաս, միշտ էլ ճեմարանը մնաց անհասանելի մի երազանք: Սակայն 1911 թ. անսպասելի և հիանալի առիթ եղավ վերադառնալու Գևորգյան Ճեմարան: Նա հրավեր ստացավ գրադեցնելու ճեմարանի տեսչի թափուր պաշտոնը⁴³: Սակայն անմիջապես էլ ստիպված էր հրաժարվել այդքան հրապուրիչ առաջարկից, քանզի, ինչպես խոստովանում է անձնական նոթերից մեկում «*հացի խնդրի պարտառով է, որ հարկադրված գործում է իր հակումներին հակառակ*»⁴⁴: Նույն շրջանում գրված մի այլ նամակում դարձյալ խոստովանում է. «*Երկար տարիների ընթացքում ես հաշտվել եմ պարտադրվածի գիտական գործունեությանը*»:

⁴⁰ Եսեբի Պամփիկյա Կեսարացույ ժամանակագր, Վենետիկ, 1818:

⁴¹ Այժմ Մարտիկ Մաշտոցի անվան Մարենադարանի թիվ 1904 գրչագիրը:

⁴² Մ. Մանանդյան, Քաղվածքներ..., Լջ 15:

⁴³ ՄԱԲ, Թղթ. 227, վավ. 319դ, թ. 8ա:

⁴⁴ ՏՆՆ Պ. Մ. Հովհաննիսյան, Հակոբ Մանանդյան, Լջ 11:

յան, և ինձ ավելի քան ցավալի է, որ ստիպված եմ հրաժարվել գիտական աշխատանքի մասին ունեցած երազանքից»⁴⁵:

Ն. Մանանդյանի հակումներն ամբողջությամբ ու անմնացորդ դրսևորվեցին խորհրդային իշխանության փարիներին: 1920 թ. նա նշանակվում է Հայաստանի համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնակատար, 1921 թ. ընտրվում է Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր, այնուհետև նշանակվում պատմության ֆակուլտետի դեկան, հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, նույն ամբիոնի պրոֆեսոր: 1939 թ. ընտրվել է ԽՍՀՄ ԳԱ իսկական անդամ, 1943 թ. հաստատվել ՀԽՍՀ ԳԱ իսկական անդամների առաջին կազմում:

Այդ նույն թվականներին է, որ լույս են տեսնում հայ ժողովրդի պատմության հիմնահարցերին նվիրված նրա 100-ից ավելի հիմնարար աշխատությունները, որոնցից կարելի է առանձնացնել «О торговле и городах Армении» (ռուս.՝ 1930, 1954, անգլ.՝ 1965), «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» (1934), «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» (1936), «Տիգրան Բ և Հռոմը» (հայ.՝ 1940, 1972, ռուս.՝ 1943, ֆր.՝ 1963), «Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դարերում» (1940), «Месроп Маштоц» (1940), «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» (հայ. Ա-Գ, 1945, 1952, 1957, 1960) և այլն:

Անկասկած, Ն. Մանանդյան-հայագետի գիտական վաստակի անբեկանելի կշռույթը հենվում է XX դարասկզբին Գևորգյան Ճեմարանում և նրա շուրջը ստեղծված գիտական հզոր հիմնաքարի վրա, որն իր վրա է կրում նաև ճեմարանական այլ նվիրյալների գիտական ժառանգության ողջ ծանրությունը:

⁴⁵ ՄԱԲ, Թ-դթ. 227, վավ. 319ա: